

פתח דבר

במרוצת האלף האחרון ראו אור במזרח ובמערב ספרים רבים המכילים מידע רפואי. ליצירה כבירה זו היו שותפים מחברים יהודים, רופאים, רוקחים וגם רבנים שעסקו בסוגיות רפואיות במסגרת של דיונים הלכתיים. החיבורים הללו עוסקים במגוון רחב של פרקטיקות טיפוליות שרווחו בימי הביניים ובעת החדשה, והם אוצרים בתוכם מאות רבות של סממני מרפא שמקורם במשאבי טבע. ההחלטה לכתוב ספר בתחום ה־Materia Medica גמלה בלבי בעקבות מספר מחקרים שפרסמתי בתחום במרוצת העשור האחרון בכמות מחקריות שונות, בהן בין היתר כתבי העת "קורות", "הרפואה", "אסיא" ו־*Journal of Jewish Medical Ethics and Halacha (JME)*. במהלך העיסוק בסוגיה והעלאת הדברים על הכתב התברר לי כי התמונה שצוירה עד כה אינה מספקת, ויש מקום להציג את הנושא במסגרת רחבה יותר.

עבודת המחקר כללה שלבים מספר: זיהוי הסוגות הספרותיות המכילות מידע על חומרי מרפא, איתור ואיסוף של הנתונים הפרמקולוגיים, זיהוי הסממנים הרפואיים הנזכרים בשפות ובלהגים שונים, ולבסוף הצגת התובנות העולות מן הדברים במסגרת סינתטית. מעבר לדיון שיטתי בסממנים הרפואיים ניסיתי להציג זוויות והיבטים, היסטוריים ופרמקולוגיים, שלא נידונו עד כה כלל או שטרם מוצו במסגרות מחקריות. בספר זה הצבתי לעצמי למטרה לעמוד על מספר נקודות ושאלות יסוד, המתייחסות לתהליכים ולתמורות שחלו במהלך התקופה, במיוחד בנקודות המעבר מרפואה מסורתית-דתית לרפואה חילונית-אמפירית. השאלות שבהן עסקתי בעיקר בפרק הדיון הן: כיצד השפיעו התמורות שחלו בתחום הרוקחות בזמן המודרני, כגון המעבר לתעשייה פרמקולוגית-סינתטית על דיוני הלכה רבניים? מה היה יחסם של הרבנים למעבר מרפואה מסורתית-מאגית לרפואה אמפירית, היינו, המעבר מרפואה שנשלטה במידה רבה על ידי רבנים, אמונות והשקפות דתיות לריפוי בעזרת חומרים שנבדקו לאור הניסיון המדעי? וכן, כיצד השפיע גילוי אמריקה והבאתם של צמחי מרפא חדשים אל העולם הישן על הרפואה ועל דיוני הלכה של רבנים.

המחקר שלפנינו כולל שמונה פרקים. הפרק הראשון מציג מבוא היסטורי על מצב

הרפואה בימי הביניים באירופה הנוצרית ובמרחב המוסלמי. פרקים ב'–ו', שהם למעשה עיקר גוף המחקר, מציגים את הקבוצות של סממני מרפא על-פי מוצאם: פרק ב' עוסק בסממנים שמקורם בגוף האדם. פרק ג' סוקר שורה של חומרי מרפא מעולם החי ופרק ד' מתמקד במגוון בעיות וספקות מתחום ההלכה שנתעוררו בעקבות השימוש במוצרים אנימליים (שומן, חלב, דם וכדומה) שנזכרו בספרות הרבנית. פרקים ה'–ו' מטפלים בהתאמה בחומרי מרפא מעולם הצומח וסממנים שמוצאם במינרלים ובמחצבים.

פרקים ז'–ט', העוסקים בחומרי המרפא, מוצגים באמצעות ערכים הנושאים שמות של מינים, סוגים או משפחות של צמחים ובעלי-חיים, וכן סוגים שונים של מינרלים ומחצבים. האובייקטים הנידונים מסודרים בתוך הפרקים על-פי סדר אלף-ביתי במתכונת אנציקלופדית. לגבי קבוצות פרמקולוגיות המכילות שלל תרופות הצענו חלוקות פנימיות על-פי סדר מסוים. לדוגמה, הערך "אדם (Human)" פורש בפני הקורא קרוב ל-20 תרופות שמקורן בגוף האדם. בחרתי להציג פרק זה באמצעות שתי תת-קבוצות של מוצרים: תרופות שמקורן בגופם של מתים וסממנים הלקוחים מאנשים חיים. הפרק של רפואות שמקורן בבני אדם חיים חולק אף הוא לשתי קבוצות משנה: (א) איברים ורקמות; (ב) נוזלי-גוף והפרשות. מטעמים ענייניים בחרתי בצורה זו של הצגה, על אף שאפשר היה להציע מיון על בסיס קריטריונים אחרים, כגון על-פי טיפולים במחלות וכדומה.

פרק ז' עוסק בתרופות מורכבות וחומרי ריפוי כלליים. הוא כולל ערכים שאינם משתייכים באופן מובהק לחומרים מעולם החי, מעולם הצומח או המינרלים. פרק ח' החותם את המחקר מציג דיון מקיף על מאפיינים, תוכנות ותמורות שחלו בתחום הפרמקולוגיה במהלך ימי הביניים ובעת החדשה בראי המקורות היהודיים.

ספר זה רואה אור בתמיכתה ובעידודה של אוניברסיטת אריאל בשומרון. תודתי נתונה לרשות המחקר של אוניברסיטת אריאל בראשותו של פרופ' דוד וולף. כן תודתי נתונה לפרופ' אורציון ברתנא, ראש התוכנית לתואר שני במחלקה למורשת ישראל ולראש המחלקה, ד"ר אורי צור, שסייעו בעדי בנדיבות רבה בהוצאת הספר לאור.

חובה נעימה היא להודות לידידי ועמיתי שקראו את טיוטת הספר והעירו הערות חשובות ומועילות. בראש ובראשונה שלמי תודה לפרופ' זהר עמר מהמחלקה ללימודי ארץ-ישראל ולארכיאולוגיה על שם מרטין זוס באוניברסיטת בר-אילן על העזרה והעידוד לכתובת הספר, וכן על שהסב את תשומת לבי למחקרים ולמקורות שנעלמו ממני. כמו כן אני חב תודה לפרופ' לאה מקובצקי-בורנשטיין מהמחלקה לתולדות עם ישראל בבר-אילן ומהמחלקה למורשת ישראל באוניברסיטת אריאל בשומרון על קריאת העבודה ועל הארותיה החשובות במהלך הכתיבה. תודה להוצאת אוניברסיטת בר-אילן, לפרופ' יוסי כץ, יו"ר בית ההוצאה, ולרייצ'ל ג'וסף על טיפולה בספר.

לבסוף ברצוני להודות לאשתי, עינת, על שעודדה אותי לעסוק בחוכמת ישראל, ועל כך שאפשרה לי לשבת שעות ארוכות ולעסוק במחקר זה. יהי רצון שנראה יחד ברכה בכל עמלנו.